

آثار منفی بیکاری و تنبلی در فرد، خانواده و جامعه

دکتر مرضیه قنبری*

اشاره

بیکاری و تنبلی، از جمله مسائل قابل توجهی است که موجب بروز مشکلاتی در فرد، خانواده و جامعه می‌شود؛ زیرا انسان تمایل به انجام کار دارد تا در پرتو آن، به آزادی و استقلال فردی و اقتصادی دست یابد و شایستگی خود را از این طریق اثبات کند. در حقیقت بیکاری، از برجسته‌ترین مشکلات در جامعه امروزی است که آسیب‌های اجتماعی، روانی و اقتصادی قابل توجهی به وجود می‌آورد، منجر به جرائم و ناهنجاری‌های اجتماعی و فقر اقتصادی و فرهنگی می‌شود و تأثیر ویرانگری بر شخصیت فرد بیکار می‌گذارد. بیشتر افرادی که بیکار هستند، دچار عوارضی چون افسردگی و احساس پوچی می‌شوند که این مسئله خود زمینه پیشرفت و گسترش جرائم علیه اشخاص و اموال، ناآرامی‌های اجتماعی، اعتیاد، طلاق و ... فراهم می‌کند؛ از این رو در اسلام تأکید زیادی بر نقش کار و تلاش شده است. پژوهش حاضر به بررسی آثار منفی بیکاری و تنبلی بر خانواده و جامعه پرداخته است و بیانگر آن است که افزایش بیکاری در بلندمدت و کاهش توان اقتصادی خانواده (فقر)، افزایش طلاق را در بر خواهد داشت.

آثار بیکاری و تنبلی بر خانواده

۱. طلاق

بیکاری، مهم‌ترین عامل طلاق در خانواده است. با وجود شغل است که عاطفه و محبت میان زوجین جریان دارد. نداشتن شغلی مناسب، فقر، درگیری‌های لفظی و گاهی درگیری‌های جسمی، مخدوش شدن روابط عاطفی و کم‌رنگ شدن احترام و حرمت بین زوجین را در پی

* دکتری تفسیر تطبیقی دانشگاه قم.

دارد و در نهایت نیز به طلاق عاطفی یا حقیقی ختم می‌شود. جدال که عمدتاً در اثر بیکاری به وجود می‌آید، ریشه در بدخویی دارد که باید آن را ترک نمود؛ زیرا این‌گونه رفتارها موجب کدورت و تیرگی روابط زوجین و سلب آرامش می‌شود؛ چنانکه امام هادی علیه السلام فرموده است:

الْمَرْءُ يُفْسِدُ الصَّدَاقَةَ الْقَدِيمَةَ، وَيَحُلُّ الْعُقْدَةَ الْوَثِيقَةَ وَ أَقَلُّ مَا فِيهِ أَنْ تَكُونَ (الْمُعَالَبَةُ) أُمَّتُنْ أَسْبَابُ الْقَطِيعَةِ؛^۱

و مجادله کردن، دوستی دیرین را از بین می‌برد و پیوند استوار را از هم می‌گسلد و کمترین چیزی که در مجادله است، چیره‌جویی است و چیره‌جویی، خود عامل اصلی قطع رابطه است.

طبق این روایت، جدال دوستی طولانی را از بین می‌برد و رابطه محکم را به جدایی می‌کشاند. طلاق و جدایی، مهم‌ترین عامل ازهم‌گسیختگی ساختار بنیادی‌ترین بخش جامعه یعنی خانواده است. با توجه به آثار طلاق بر افراد همچون ایجاد افسردگی، اضطراب، رفتارهای پرخاشگرانه، ناتوانی در تحمل مشکلات کار و زندگی، افزایش انحرافات اجتماعی بین زنان و مردان مطلقه، احساس شکست در زندگی به شکل دل‌تنگی، خستگی، از پا افتادگی، پوچی و بی‌معنایی در زندگی، احساس گناه و ندامت، خودکشی، تشنج، عزت‌نفس پایین، خشم، بی‌لیاقتی و با توجه به اهمیت موضوع، طلاق در زمره غم‌انگیزترین پدیده‌های اجتماعی است که متأسفانه مطالعات متعدد در کشور ما نشان داده است که آمار طلاق در حال افزایش است.^۲

۲. آسیب‌های روحی و روانی

انسان به‌طور طبیعی در طول زندگی با نگرانی‌ها و اضطراب‌های متعددی مواجه است و همواره برای فائق آمدن بر آن و از میان بردن عواملش کوشیده است. در فقر معنوی غرب، بعضی فلاسفه غربی به‌ویژه اگزیستانسیالیست‌ها در برابر فلاسفه یونان و فلاسفه مسلمان که انسان را «حیوان ناطق» می‌دانند، انسان را «حیوان مضطرب» معرفی می‌کنند و معتقدند «اضطراب» فصل حقیقی انسان است، نه «نطق».^۳ این در حالی است که روان‌شناسان «ایمان» را سرچشمه‌ای بیکران از آرامش و قدرت معنوی می‌دانند که هر نوع اضطراب و نگرانی را از انسان می‌زداید و در

۱. حسین بن محمد حلوانی، نزهة الناظر و تنبيه الخواطر، ص ۱۳۹.

۲. مسعود صدر الاشرافی و همکاران، «آسیب‌شناسی طلاق و راه‌های پیشگیری از آن»، مجله مهندسی فرهنگی، شماره ۷۳ و ۷۴، ۲۹.

۳. محمدتقی مصباح یزدی، سجاده‌های سلوک، ج ۲، ص ۲۹۳.

مقابل هر نوع فشار درونی و بیرونی، به انسان مصونیت می‌بخشد.^۱ بیکاری، نقش ویران‌کننده‌ای در بنیان‌های معنوی زندگی بیکاران ایفا می‌کند و موجب آسیب‌های روانی و تقویت حس خودکوچک‌بینی در افراد می‌شود. بیکاری چه به خاطر فراهم نبودن زمینه کار و یا به خاطر عدم تلاش خود فرد باشد، موجب می‌شود فرد مورد سرزنش اطرافیان و به‌ویژه خانواده قرار گیرد و یا حداقل اطرافیان توجه لازم را نسبت به فرد بیکار نداشته باشند. در چنین شرایطی فرد احساس بی‌ارزشی می‌کند. اولین اختلال یا علامتی که به سبب بیکار شدن یک فرد در وی رخ می‌دهد، افسردگی است؛ زیرا فرد نسبت به آینده احساس خوبی ندارد و احساس عدم امنیت می‌کند، به‌ویژه اگر فرد بیکار، همسر و فرزندان نیز داشته باشد. این امر موجب بروز دلخوری، خودخوری، احساس غم و اندوه و در بعضی افراد ایجاد عصبانیت و پرخاشگری می‌شود.

یکی دیگر از علائم افراد بیکار می‌توان به اضطراب اشاره کرد. این اضطراب ناشی از احساس امنیت نداشتن نسبت به آینده است. این افراد همواره نگران این هستند که زندگی آنان دستخوش چه تغییراتی می‌شود و چه کار خواهند کرد. اگر چنین فردی نتواند از پس مشکلات زندگی و نیازهای خانواده‌اش بر بیاید، ممکن است اقدام به خودکشی کند. افسردگی و اضطراب می‌تواند در فرد مشکلات جسمی زیادی ایجاد کند، این علائم معمولاً عبارتند از بی‌خوابی و افکار نگران‌کننده، بی‌اشتهایی شدید و یا عدم تمایل به غذا خوردن، تپش قلب و نگرانی ناشی از اضطراب، مشکلات تنفسی، بی‌قراری و درد قفسه سینه. کسی که به علت بیکاری دچار افسردگی و اضطراب شده است، اگر دیگران به او محبت نکنند؛ علایم‌شان دوچندان می‌شود. تأثیر بیکاری تنها به امور مالی محدود نمی‌شود؛ بلکه بر سلامت روانی و جسمی فرد نیز اثر می‌گذارد.

۳. فقر و تنگدستی

همه افراد برای گذراندن زندگی خود نیازمند تلاش و فعالیت هستند؛ زیرا تأمین بسیاری از نیازها در گرو کار و تلاشی است که درآمدی را نیز به همراه داشته باشد، در حالی که بیکاری یکی از بزرگ‌ترین معضلاتی است که توازن و تعادل جامعه را بر هم می‌زند و موجب ایجاد بحران‌های متعددی در عرصه‌های مختلف زندگی فردی، اجتماعی، روانی، اقتصادی و حتی سیاسی

۱. ویلیام جیمز، دین و روان، ص ۱۷۸.

می‌شود. بیکاری موجب فقر و محرومیت از رفاه و آسایش مادی است و موجب می‌شود فرد و خانواده از امکانات مورد نیاز و رفاه و آسایش زندگی محروم شود. این مسئله به مرور زمان، آرامش روانی خانواده را متزلزل می‌کند و چه بسا موجب محرومیت فرزندان از تحصیل و دیگر مزایای زندگی اجتماعی می‌شود. خانواده و فرزندان، اوضاع معیشتی خود را با وضعیت زندگی دیگران به‌ویژه خانواده‌هایی از فامیل که از نظر اقتصادی در وضع مطلوبی قرار دارند، مقایسه و از زندگی خود مرتب اظهار نارضایتی می‌کنند و در بعضی موارد حتی ممکن است این امر به فروپاشی نظام خانواده منجر شود.

عدم تمایل بشر به فرزندآوری، ترس از تنگدستی و یا به خاطر تنگدستی و این، در حالی است که خدای متعال در آیاتی نیز تأمین روزی بندگان و همه مخلوقات را بر عهده خود می‌داند. خداوند متعال در آیه «وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ حَسْبِيَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْأً كَبِيرًا»^۱ و فرزندان تان را از ترس فقر به قتل نرسانید، ما آن‌ها و شما را روزی می‌دهیم. مسلماً قتل آن‌ها گناه بزرگی است»، به يك عمل زشت جاهلی که از فجیع‌ترین گناهان بود؛ اشاره می‌کند و می‌فرماید: «فرزندان خود را از ترس فقر به قتل نرسانید». از این آیه به خوبی استفاده می‌شود که وضع اقتصادی اعراب جاهلی به اندازه‌ای سخت و ناراحت‌کننده بود که حتی گاهی فرزندان دلبند خود را از ترس عدم توانایی اقتصادی به قتل می‌رساندند. این يك توهم بیش نبود که روزی‌دهنده فرزندان پدر و مادرند هستند. خداوند اعلام می‌کند که این پندار شیطانی را از سر به در کنند و به تلاش و کوشش هر چه بیشتر برخیزند تا خدا نیز به آن‌ها کمک و زندگی آن‌ها را اداره کند. اگر چه فاجعه دخترکشی در اعراب پیش از ظهور اسلام بسیار زشت و ننگین است و موجب وحشت می‌شود، اما اکنون همین جنایت در شکل دیگری در عصر ما و حتی به اصطلاح در مترقی‌ترین جوامع انجام می‌گیرد و آن، اقدام به سقط جنین در مقیاس بسیار وسیع به خاطر جلوگیری از افزایش جمعیت و کمبودهای اقتصادی است.^۲ این تفکر بدین علت است که شیطان هنگام گرایش انسان به خوبی‌ها، به انسان وعده فقر می‌دهد؛^۳ در حالی که افراد با تلاش و کوشش خود به روزی وعده داده شده خداوند متعال خواهند رسید.

در سال‌های اخیر کاهش باروری و رشد جمعیت مطرح شده است که برای آن دلایل

۱. اسراء: ۳۱.

۲. ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۲، ص ۱۰۰ - ۱۰۲.

۳. بقره: ۲۶۸: «السَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِالْفَحْشَاءِ وَاللَّهُ يَعِدُكُم مَّغْفِرَةً مِّنْهُ وَفَضْلًا وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ».

متعددی وجود دارد و یکی از دلایل آن، ترس از فقر و مسائل اقتصادی است که موجب شده است خانواده‌ها نسبت به فرزندآوری تردید داشته باشند. این در حالی است که یکی از فواید فرزندآوری، تولید «سرمایه روانی» است. وجود فرزندان بیشتر در خانواده، آرامش روانی افراد را بیشتر می‌کند و در استحکام خانواده تأثیرگذار است. از نظر مقام معظم رهبری علیه السلام، یکی از پرفایده‌ترین ثروت‌های یک کشور، جمعیت جوان در یک کشور است که از اوایل انقلاب تا کنون از این ثروت برخوردار بوده‌ایم و اگر در آینده برخوردار نباشیم، عقب خواهیم ماند.^۱ ترس از فقر در فرزندآوری، مسئله جدیدی نیست و در آیات قرآن نیز به آن اشاره شده است: «وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ».^۲ کلمه «املاق» به معنای افلاس و نداشتن مال و هزینه زندگی و بیانگر کشتن فرزندان از ترس هزینه زندگی است که در میان عرب جاهلیت سنتی به دلیل قحطی و گرانی سنت جاری بوده است. در آیه مورد بحث که ایشان را از این عمل ناستوده نهی کرده است، نهی را با جمله «نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ» تعلیل کرده و فرموده است که منطق شما در فرزندکشی، جز این نیست که نمی‌توانید روزی و هزینه زندگی آنان را فراهم نمایید و این خود منطقی است غلط، برای اینکه این شما نیستید که روزی فرزندان را فراهم می‌کنید؛ بلکه خدای تعالی است که روزی ایشان و خود شما را می‌دهد.^۳

آثار بیکاری و تبلی بر جامعه

۱. فراهم شدن زمینه بزهکاری

منشأ بسیاری از نابسامانی‌های جامعه و فساد اخلاقی و اجتماعی، بیکاری و ناامیدی فرد نسبت به آینده است؛ زیرا بیکاری موجب یأس و سرخوردگی در فرد می‌شود و فرد ضمن از دست دادن اعتماد به نفس، نسبت به زندگی و تشکیل خانواده نیز دچار بحران شدید روحی می‌شود؛ از این رو برای تسکین عدم موفقیت خود ناگزیر جذب گروه‌های ناهنجار جامعه می‌شود و به جای سازندگی، به تخریب جامعه می‌پردازد. بر این اساس در جامعه‌ای که تعداد افراد بیکار زیاد باشند، امنیت اجتماعی به خطر می‌افتد و افراد بیکار برای امرار معاش خود، دست به اعمال خلاف قانون می‌زنند؛ زیرا عزت نفس آن‌ها خدشه‌دار شده است. امام علی علیه السلام در این زمینه

۱. بیانات در ارتباط تصویری با نمایندگان یازدهمین دوره مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۹/۰۴/۲۲.

۲. انعام: ۱۵۱.

۳. سید محمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۷، صص ۵۱۶-۵۱۷.

فرموده است: «مَنْ كَرَمَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ لَمْ يُهِنِّهَا بِالْمَعْصِيَةِ».^۱ افرادی که روح‌شان از خصلت کرامت و بزرگواری شکل گرفته است، دارای فضایل اخلاقی و ملکات انسانی هستند و به سوی کارهای پست و ذلت‌بار نمی‌روند، در حالی که افرادی که روح‌شان از لثامت و فرومایگی شکل گرفته است؛ همواره در معرض گناه و رذایل اخلاقی قرار دارند و جامعه از سوءرفتار و گفتار آنان احساس نگرانی و ناامنی می‌کند؛ چنانکه امام هادی علیه السلام فرموده است: «مَنْ هَانَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ فَلَا تَأْمَنُ شَرَّهُ»^۲ کسی که نفسش در نزدش خوار است، از شر او ایمن مباش.

در واقع بیکاری موجب می‌شود جوانان برای تأمین زندگی خود، مرتکب بزه و کارهای خلاف شوند. از طرفی نیز رابطه مستقیمی میان اعتیاد به تریاک و وضع نامناسب اجتماعی وجود دارد؛ زیرا وقتی برای افراد به‌ویژه جوانان شغل مناسب و برنامه کاری نداشته باشند، گرد هم جمع می‌شوند و حاصل چنین مجموعه‌ای، آلوده شدن به قمار، فحشاء و اعتیاد است.

۲. تأخیر در ازدواج

در دین مبین اسلام، خانواده محبوب‌ترین نهاد بشری نزد خداوند است که هدف از تشکیل آن، تأمین نیازهای معنوی و عاطفی انسان از جمله دستیابی به آرامش است.^۳ همچنین در اسلام، خانواده به‌عنوان کانون تربیت معرفی شده است که صلاح و فساد آن موجب نیکبختی و سعادت و یا انحراف و تباهی جامعه انسانی خواهد بود. ارزش و اهمیت تشکیل خانواده، تأمین سلامت روانی، آرامش، عشق و محبت، انس و الفت میان زوجین و نیز والدین و فرزندان است. خداوند در آیه «وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا»^۴ بر نقش و اهمیت خانواده در تشکیل جامعه نمونه انسانی اشاره نموده و پیوندهای سالم خانوادگی را دعای انسان‌های متقی و پرهیزکار معرفی کرده است. در این راستا زن، نقش اساسی در پیشبرد اهداف جامعه سالم ایفا می‌کند؛ چنانکه رسول اکرم صلی الله علیه و آله در حدیثی برای خداوند در زمین کارگزارانی را معرفی کرده است که زن، یکی از آنهاست و خداوند برای او نیمی از ثواب شهیدان

۱. عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی، غرر الحکم و دررالکلم، ج ۵، ص ۳۵۷: «هر که گرامی باشد، بر او نفس او خوار نگرداند آن را به نافرمانی حق تعالی».

۲. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۷۲، ص ۳۰۰.

۳. روم: ۲۱.

۴. فرقان: ۷۴.

را قرار داده است: «إِنَّ لِلَّهِ عَمَلًا وَ هَذِهِ مِنْ عَمَلِهِ لَهَا نِصْفُ أَجْرِ الشَّهِيد»^۱. این در حالی است که جوانان مهم‌ترین عامل تأخیر در امر ازدواج را فقر و نداری می‌دانند؛ زیرا تأمین مخارج همسر و فرزندان، عاملی است که فرد بیکار را از ازدواج باز می‌دارد. درحقیقت فقر و نداری، رابطه دوسویه با تشکیل خانواده و رشد ازدواج دارد. بیکاری و ترس و احساس فقر، عامل تأخیر در ازدواج است که به نظر می‌رسد با کاهش بیکاری و آماده‌سازی فضای اشتغال مطمئن برای جوانان بتوان موجب رشد ازدواج جامعه شد.

بر این اساس اشتغال به عنوان مهم‌ترین پیش شرط ازدواج محسوب می‌شود. به عبارت دیگر زمانی شرایط ازدواج فراهم می‌شود که مردان از نظر اقتصادی و معیشتی و نیز شغلی دارای شرایط مناسبی باشند و ثبات اقتصادی در میان مردان، عامل مهمی در افزایش فراوانی ازدواج خواهد بود و بدین جهت است که فرد بیکار در امر ازدواج خود تأخیر ایجاد می‌کند. درحقیقت اشتغال، عامل مؤثری در ازدواج مردان جوان به شمار می‌آید؛ چنانکه به دلیل پایین بودن درصد اشتغال در سنین ۱۵ تا ۱۹ سالگی، شمار مردان متأهل در این گروه سنی بسیار کم است و با افزایش سن و بالا رفتن درصد اشتغال بر تعداد مردان دارای همسر افزوده می‌شود. اشتغال، گامی مؤثر در ازدواج است و دین اسلام حتی اشتغال زن در جامعه را به شرط حفظ حیا و عفاف و در صورتی که مانع وظیفه اصلی زن نشود، تأیید کرده است. از دیدگاه مقام معظم رهبری علیه السلام، اشتغال زنان دارای جایگاه مهمی است، اما نقش مادری اولویت دارد و اشتغال زن نباید زن را از وظیفه اصلی همسر و مادر بودن باز دارد و موجب سلب آرامش شود.^۲

۳. از هم‌گسیختگی روابط جامعه

بیکاری افزون بر تضعیف تعلقات خانوادگی، موجب از هم‌گسیختگی ارتباطات خویشاوندی و روابط اجتماعی نیز می‌شود که این پدیده عمدتاً از حس عدم اعتماد به نفس در فرد بیکار نشأت می‌گیرد. بیکاری نه تنها تعهدات بین افراد در خانواده، بلکه روابط بین اجتماع را نیز کم و فرد را دچار از هم‌گسیختگی می‌کند. یأس و ناامیدی در بستر بیکاری پرورش می‌یابد و به مرور زمان روحیه شخص بیکار را تخریب می‌کند و این نگرش به جامعه نیز سرایت خواهد. بیکاری مشکلات فراوانی را برای خانواده ایجاد، و مسائل و مشکلات قبلی را چندین برابر می‌کند. در

۱. محمد بن علی صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۳۸۹.

۲. بیانات در دیدار مدال‌آوران المپیادهای علمی و اعضای تیم ملی والیبال جوانان، ۱۳۹۸/۰۵/۱۶.

حالی که فرزندان انتظار دارند خانواده‌ها امکانات لازم را برای آن‌ها تأمین کنند، اما به دلیل بیکاری پدر خانواده این شرایط مهیا نمی‌شود و در پی این امر، زمینه درگیری خانوادگی و به تبع آن معضلات اجتماعی فراهم می‌شود. از این رو پدیده بیکاری و فقر حاصل از آن، بنای خانواده را که سنگ بنای اجتماع محسوب می‌شود؛ تهدید می‌کند و به سمت فروپاشی می‌کشانند. فقر و بیکاری به عنوان مسئله‌ای مطرح شده است که در جامعه پذیرفته شده نیست و آسیب‌های اجتماعی دیگر همچون اعتیاد، سرقت، طلاق، فقر، فحشا و... را افزایش می‌دهد.

نتیجه‌گیری

بیکاری، معضل اجتماعی است که آسیب‌های فردی و اجتماعی قابل ملاحظه‌ای به بار می‌آورد و از جنبه جسمانی و روحی و روانی بر فرد تأثیر می‌گذارد. بیکاری همچنین به مهارت و کارایی فرد لطمه می‌زند و سلامت روحی و روانی او را مختل می‌کند، شوق و ذوق زندگی را معدوم و قدرت اراده فرد را تضعیف می‌کند. از طرفی نیز بیکاری عامل مهمی در ایجاد فقر است و فقر و محرومیت مادی را شاید بتوان از مهم‌ترین عوامل به وجود آورنده جرائم و انحرافات اجتماعی دانست. همچنین تأثیر بیکاری، عامل بسزایی در از هم پاشیدن ازدواج‌ها دارد. افزایش اختلالات روانی، افزایش اختلافات خانوادگی، به وجود آمدن مشکلات مالی عدیده، کاهش رضایتمندی از زندگی مشترک، احتمال وجود اختلاف نظر برای اداره زندگی، تنش در روابط زناشویی، افزایش اضطراب و استرس، کاهش عزت نفس و احتمال بروز رفتارهای پر خاشگرانه، احتمال ارتکاب به جرایم و مشاغل کاذب و واسطه‌گری، احتمال گرایش به انجام کارهای غیرقانونی و احساس، حقارت از جمله تبعات منفی بیکاری است.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سید علی خامنه‌ای دامنه‌ای.
۲. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، دار الکتب الاسلامی، قم، ۱۴۱۰ق.
۳. صدرالاشرفی، مسعود و همکاران، «آسیب‌شناسی طلاق و راه‌های پیشگیری از آن»، مجله مهندسی فرهنگی، سال هفتم، شماره ۷۳ و ۷۴، بهمن ۱۳۹۱ش.
۴. صدوق، محمد بن علی، من لایحضره الفقیه، علی‌اکبر غفاری، چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ق.
۵. حلوانی، حسین بن محمد، نزهة الناظر و تنبیه الخواطر، چاپ اول، قم: مدرسه الإمام المهدی، ۱۴۰۸ق.
۶. طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، ۱۳۹۰ق.
۷. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۸. مصباح یزدی، محمدتقی، سجاده‌های سلوک، چاپ اول، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رضی‌الله‌عنه، ۱۳۹۰ش.
۹. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، چاپ دهم، تهران: دار الکتب الإسلامیة، ۱۳۷۱ش.
۱۰. ویلیام، جیمز، دین و روان، ترجمه مهدی قائن، چاپ اول، تهران: انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۶ش.